

בניית שלום בירושלים: התשתיות העירוניות כתשתית לשלום?

נעם ברנר

המחלקה למדע המדינה, האוניברסיטה העברית

נופר אבני

המחלקה לגיאוגרפיה, האוניברסיטה העברית

תקציר

ערים שסועות, כמו ירושלים, ניקוסיה או בלפסט, שבהן הסכסוך הלאומי נוכח בגיאוגרפיה, בחברה ובפוליטיקה העירונית, הן אתגר לא מבוטל לבוני שלום בעולם. ערים אלה נמצאות במרכזם של הסכסוכים הלאומיים ובליבם של המשאים ומתנים על עשיית שלום, ולעיתים תכופות גם פורצת בהן אלימות בין הצדדים הניצים. לצד זאת, תושבי העיר מנהלים חיי שגרה בצל הסכסוך והאיבה בין הקבוצות – חלקם אף עובדים יחד, קונים באותן חנויות וחולקים מרחבים ציבוריים משותפים. העיר היא אפוא זירה פוליטית שבה הסכסוך עלול להתפרץ בכל רגע, ובה בעת – זירה שבה חלה נורמליזציה של הסכסוך. במאמר זה אנו מבקשים להציג את הפער הזה דרך התיאוריה של בניית שלום עירונית, ולשאול מהי בניית שלום בעיר וכיצד העיר מעצבת את תהליך השלום ולהפך. באמצעות דיון תיאורטי המציג את ההיבטים הפוליטיים והמרחביים של העיר, אנו מציעים להמשיג את בניית השלום העירוני כשילוב של תהליכים עירוניים ותהליכי שלום, ולהדגים את ההמשגה הזו באמצעות ניתוח אתנוגרפי של יוזמת בניית שלום בירושלים שפעלה בשנים 2017–2020. הממצאים מדגישים את השילוב בין ההיבט העירוני, בדגש על נושא התשתיות העירוניות, וההיבט הבין-קבוצתי, ומצביעים על ההזדמנות הטמונה בזירה העירונית לצד המגבלות שלה. אנו טוענים שהעירייה יכולה לייצר תהליכי שלום דרך מדיניות עירונית, ויוזמות שלום יכולות לפתח את המרחב העירוני, גם אם באופן מוגבל. הממצאים והביקורות מזמינים מחקרים נוספים על תהליכי שלום עירוניים, וקובעים כי במקום שבו יש סכסוך קיים גם פוטנציאל לתהליך ריפוי, ועלינו כחוקרים פוליטיים להבחין בו ולהאיר עליו.

במאי 2021 פרצו מהומות אלימות בעיר העתיקה בירושלים וסביב הר הבית (אלאקצא) עקב החלטת משטרת ישראל להגביר את האכיפה באזור שער שכם והרובע המוסלמי במהלך הרמדאן, ולאור החלטת ממשלת ישראל לפנות פלסטינים מבתיהם בשכונת שיח' ג'ראח במזרח העיר (חסון, 2022). צעדי ישראל בירושלים הובילו למתקפת טילים מעזה מצד חמאס ולהתקפת נגד של חיל האוויר הישראלי, והאלימות התפשטה גם לערים מעורבות בתוך ישראל, ובהן רמלה, לוד, עכו ויפו. למרות עוצמת האירועים שככו המהומות תוך מספר שבועות, וחיי היום-יום העירוניים נמשכו. הסכסוך כמובן לא נשכח וגם לא העוינות והאיבה בין שני הלאומים, אשר נוכחות בירושלים, מעצבות את החיים העירוניים וצפויות להצית גם את המהומות הבאות. עם זאת, במרבית הזמן הקבוצות היריבות בעיר חיות זו לצד זו חרף הסכסוך הלאומי, ומערכת היחסים ביניהן ממתנת לעיתים את הסכסוך ולא רק מזינה אותו. הדינמיקה המעניינת הזו שבין התפרצות אלימה ובין חיי שגרה מעלה כמה שאלות: כיצד הזירה העירונית תורמת לבניית שלום בין קבוצות לאומיות? ובהקשר זה, מהו שלום עירוני ומהי בניית שלום בעיר?

בערים מסוימות, כמו ירושלים, ניקוסיה או בלפסט, המוגדרות בספרות כערים שסועות (Bollens, 1999; Björkdahl, 2013), הסכסוך הבין-מדינתי או הבין-לאומי נוכח באופן יום-יומי, והעיר במובן זה היא מיקרו-זירה של הסכסוך המדיני. ערים מסוג זה הופכות לעיתים קרובות לשטחי מפתח במלחמות בין-לאומיות או במלחמות אזרחים, כמו במקרה של בוגוטה, קאבול או נובי-פאזאר (Kaldor and Sassen, 2021). נוסף על כך, הערים השסועות מגלות נבדלות מן המדינה, הבאה לידי ביטוי בדפוסים מרחביים, במבנה החברתי העירוני או בשוק העבודה המקומי. כמו כן, בעיתות מלחמה החיים האנושיים בעיר הופכים אותה לאזור לחימה לא שגרתי שבו מעורבים אזרחים, חיילים, שוטרים וכן מבנים. הבדלים אלה מדגישים את האופי של הזירה העירונית כעירוב של מציאות אזרחית וצבאית, ומכאן – את ההזדמנות להפריד או לשלב בין פעילות אזרחית עירונית לפוליטיקה הלאומית גם בתהליכי שלום. ההפרדה בין הפוליטיקה העירונית והלאומית עולה בקנה אחד עם התפתחותן של ערים כמוסדות פוליטיים עצמאיים ואיתנים (Barak and Mualam, 2022), עם זהות מובחנת, סולם ערכים ואתוס משלהן (Bell and de-Shalit, 2011).

הספרות של חקר השלום זיהתה זה מכבר את הדינמיקה העירונית כמושא מחקר חשוב להבנת הסכסוך או כמקור לפתרוננו. חוקרים שונים הפנו את מבטם אל הזירה המקומית (MacGinty, 2015; Millar, 2017; Macaspac, 2019) בחיפוש אחר המאפיינים של העיר אשר תורמים לבניית שלום עירוני ותוך חשיבה מחודשת על המושגים הקשורים לחקר השלום, ובעיקר על מושג ה"שלום העירוני" ועל תהליך

בניית השלום העירוני. הטיעון המרכזי של מאמר זה הוא שהעיר יכולה לייצר תהליכי שלום דרך מדיניות עירונית ועשיית צדק, ושיוזמות שלום יכולות לקדם מדיניות עירונית דרך בניית שלום. בחלק הראשון של מאמר זה נדון בנושא דרך שלושה גופי ספרות העוסקים בבניית שלום בעיר, בממשל עירוני ובתשתיות עירוניות, תוך הדגשת המסגרת הפוליטית של העיר כהזדמנות ליצירת תהליכים עירוניים המתפקדים בפועל או בעקיפין כתהליכי בניית שלום. בחלק השני, בהמשך לדיון התיאורטי, נציג סקירה של המצב המיוחד של ירושלים. בחלקו השלישי של המאמר יוצג השילוב בין הגישות באמצעות ניתוח מקרה בוחן של פרויקט קידום שלום בין פלסטינים לישראלים שפעל בירושלים בשנים 2017–2020.¹ הניתוח יעסוק ברמות השונות של יוזמת השלום – מהרמה השכונתית והאינדיווידואלית דרך הרמה העירונית ועד לרמה המדינית, ויתמקד בעבודה הבין-קבוצתית בין תושבי שכונות אבו תור הישראלית וא-ת'ורי הפלסטינית הסמוכות בסוגיות של תשתיות ומרחבים ציבוריים. הבחירה בנושא התשתיות מאפשרת להדגים את הייחודיות של הזירה העירונית דרך סוגיה עירונית מובהקת, הקשורה הן לפוליטיקה העירונית והן לפערי הכוחות בין הקבוצות בעיר השסועה. הממצאים מדגישים את ההזדמנות של הזירה העירונית לייצר נרטיב משותף בין קבוצות יריבות נומינלית בסוגיות של תשתיות ומרחבים ציבוריים. כמו כן, הממצאים מסייעים להמשיג את השלום העירוני כסינתזה של העירוני והמדיני. המשגה זו מאירה באור חדש את תפקידן של ערים בתהליכי שלום, ובד בבד מזמינה את אנשי המעשה של השלום לאמץ תהליכים עירוניים שבהם נדונות שאלות של צדק ושוויון בעיר ובמדינה.

▲ דיון תיאורטי: שלום עירוני

בניית שלום בעיר

תהליך בניית שלום הוא תהליך המנסה לשפר את מערכת היחסים בין קבוצות יריבות (Kelman, 1998) ולהשיג שלום צודק ובר קיימא, מעבר להגדרה הצרה של "שלום" כחתימה על הסכם שלום (Paffenholz, 2014). תהליך בניית שלום בעיר הוא תהליך בעל מטרה דומה אשר מיושם בתוך הזירה העירונית, על התנאים הפוליטיים, הגיאוגרפיים והתרבותיים המייחדים אותה, ולפיכך מייצר מגבלות והזדמנויות ייחודיות הראויות לתשומת לב ולמחקר. לדוגמה, העיסוק של הפוליטיקה העירונית בנושאים מקומיים כגון פיתוח תשתיות, בניית מנהיגות עירונית או העצמת קהילות מקומיות מייצר מרחב פעולה ייחודי לתהליכי שלום. הרעיון של "שלום עירוני" פותח בידי חוקרי גיאוגרפיה פוליטית והתמקד תחילה בעיקר בסוגיות של תכנון וממשל (Bollens, 2007;).

1 לאתר הפרויקט ראו <https://jerusalemvisions.huji.ac.il/>.

(Gaffikin and Morrissey, 2011). עבודה תיאורטית מאוחרת יותר הגדירה והסבירה את "העירוני", "השלום העירוני" ו"בניית השלום העירוני" (Björkdahl, 2013), ותיארה את חיי היום-יום, המאפיינים המרחביים, התלות ההדדית בין הקבוצות השונות בעיר ויחסי הכוח הא-סימטריים בערים כתנאים לבניית שלום. בניית שלום בעיר והגדרה כ"אסטרטגיה טרנספורמטיבית השואפת לשנות את יחסי הכוח המתבטאים ומיוצגים בנוף העירוני" (שם, 218). תיאוריית השינוי שבבסיס ההגדרה מניחה כי היחסים האינטימיים בין תושבי הערים והקרבה המרחבית ביניהם הם אמצעים מתאימים לטיפוח שלום ולשינוי עמדות. בערים שסועות, אסטרטגיה זו יכולה להפוך נרטיבים אתניים או לאומיים הנמצאים במוקד המחלוקת לנרטיבים מקומיים משותפים; להפוך מרחבים נפרדים למרחבים משותפים; להסדיר את יחסי הכוחות הפוליטיים בין הקבוצות היריבות; ולמצוא בעיות מקומיות משותפות ולטפח שיתוף פעולה סביבן. הכתיבה והמחקר בנושאים אלו עוסקים כמעט אך ורק בחקר השלום או בחקר העיר, ואילו היבטים של הפוליטיקה העירונית וסוגיות מהותיות בתוכה, כמו נושא התשתיות העירוניות, כמעט לא נידונו בהקשר זה.

הדיון בנוגע לבניית שלום עירוני התמקד בעיקר בערים שסועות, דוגמת ירושלים, ניקוסיה או בלפסט, שבהן חיות זו לצד זו קבוצות לאומיות או אתניות שיש ביניהן סכסוך מתמשך. העיר השסועה היא תוצר של הטמעת הסכסוך המדיני בחיים העירוניים (Bollens, 1999). העיר למעשה מתעצבת כולה לפי התנאים המקדימים (לדוגמה מלחמות עבר או הסכמי שביתת נשק) ולפי התנאים המתמשכים (לדוגמה הקמת מתחמי מסחר נפרדים, הקמת חומות ומעברי גבול או מתן אישורי בנייה לאוכלוסיות מסוימות ולא לאחרות) (Gaffikin and Morrissey, 2011; Bollens, 2012). גם אירועי האלימות החוזרים ונשנים בעיר קשורים למבנה העירוני ולהטמעת הסכסוך בתוכו (Bhavnani et al., 2014; Rokem, Weiss and Miodownik, 2018). עם זאת, התמסדות הסכסוך בעיר גם הופכת אותה לזירה שבה מתרחשים תהליכי בניית שלום יזומים או לא יזומים, מתוכננים או ספונטניים, בתגובה להוויית הסכסוך. המרחב האורבני מייצר מפגשים מתווכים או לא מתווכים בין הקבוצות היריבות (Shtern, 2016); מוביל לשיתופי פעולה, יוצר תלות הדדית (Shtern and Yacobi, 2019), ומעודד צמיחת מנהיגות רלוונטית לסכסוך המתמשך (Brenner, Shenhav, 2019 and Miodownik, 2022). הגישה הבוחנת את חיי היום-יום בערים שסועות כאילו היו ערים "רגילות" (Rokem, 2016) זכתה ללא מעט ביקורת בטענה כי היא "מעלימה" את הסכסוך הלאומי מהזירה העירונית. בהקשר הירושלמי, לדוגמה, יש הטוענים כי גישה זו אינה מתייחסת לתנאי הכיבוש או הקולוניאליזם במזרח ירושלים. עם זאת, חקר החיים העירוניים "הרגילים" מאפשר מבט השוואתי על ההתמודדות של תושבים מוחלשים עם הפוליטיקה העירונית גם בתנאים לא דמוקרטיים או "לא רגילים" אל מול תנאים רגילים, וכך מדגיש עוד יותר את עוולות העיר השסועה.

תהליכי בניית שלום בעיר, אשר עיקרם בחיבור בין שינוי עמדות והמרחב העירוני, יכולים להתאים במיוחד לסגנון "הפרויקט המשותף", כפי שהוגדר במחקרים על יוזמות שלום מסוג "אנשים לאנשים" (P2P). ביוזמות אלו נהוגים כמה סגנונות: "דו-קיום", "עימות", "סיפור סיפורים" ו"הפרויקט המשותף", המבקש מהמשתתפים בתהליך להתמקד בעבודה משותפת ומוסכמת, אשר חורגת מהנרטיבים המרכזיים של הסכסוך (Maoz, 2011). סגנון זה, לטענתנו, מאפשר לחבר את ההיבט הפוליטי וההיבט המרחבי של העיר וכך ליצור חזון משותף בנושאים עירוניים, כמו גם עצמאות פוליטית לממש אותו.

עם זאת, ספרות המחקר על יוזמות מקומיות מסוג זה כוללת ביקורות לא מעטות בהקשר הישראלי-פלסטיני, בייחוד בשל הפער בין מערכות היחסים שנוצרות בין המשתתפים ברמה האישית להיעדר הפתרון ברמה המדינית, בטענה שהפער הגדול הופך את היוזמות לחסרות תוחלת לאורך זמן (Ron, Maoz and Bekerman 2010; Maoz, 2011). נוסף על כך, הסכסוך הלאומי בערים שסועות מתאפיין באלימות בין-קבוצתית המונעת מטעמים לאומיים (Bhavnani et al., 2014; Rokem, Weiss and Miodownik, 2018) וכן באלימות ממסדית כלפי קבוצת המיעוט. הביטוי של האלימות הלאומית בזירה העירונית אינו תמיד אינטנסיבי כמו בזירת מלחמה מאורגנת, שבה נעשה שימוש בכוחות צבא גדולים, אך היא תכופה הרבה יותר ונוכחת בחיי היום-יום. היא כוללת, לדוגמה, זריקות אבנים, התקפות על שוטרים ותושבים, תקיפות אלימות ברחוב, הפגנות שנאה וגרימת נזק למבנים, וגם אלימות ממסדית יותר כמו הריסות בתים, חסימות כבישים, הטלת הגבלות תנועה ומעצרים משטרתיים. לפיכך יש לראות בעין ביקורתית את בניית השלום בעיר: מחד גיסא, אכן מדובר בתהליך ריאקציוני לאלימות ולשנאה בין הקבוצות; מאידך גיסא, בהיעדר פתרון לסכסוך הלאומי, בניית שלום בעיר יכולה להיות מעשה חסר תכלית שתועלתו הרגעית תתפוגג עם הזמן, ואף מעשה ציני כשהוא ננקט בידי הצד חזק במטרה לנרמל או לנהל את הסכסוך מבלי לחתור לעשיית שלום ולחלוקה מחדש של המשאבים והכוח.

הפוליטיקה העירונית: מרחב לבניית שלום

העיר, ובעיקר העירייה, היו מאז ומתמיד מרכיב יסודי בדמוקרטיה המודרנית, וגם במשטרים לא דמוקרטיים היה לעיר תפקיד מרכזי. עם זאת, באופן מסורתי נתפסה העיר כישות תת-מדינית, אשר שואבת את עיקר כוחה מסמכות המדינה, קל וחומר במשטר ריכוזי כמו זה של ישראל (גל-נור ובלאנדר, 2013). בעשורים האחרונים, לצד תהליכי אורבניזציה מואצים שהובילו לכך שמרבית אוכלוסיית העולם גרה כיום בערים, החלה תהייה מחודשת על תפקידן הפוליטי של ערים. אחת התיאוריות הפוליטיות המרכזיות בתחום זה היא המסגרת של אזרחות עירונית, שלפיה העיר מזכה את תושביה בזכויות פוליטיות אשר חורגות מסמכות המדינה וניתנות לפי מקום

מגורים. האזרחות העירונית לפיכך היא סך הזכויות הפוליטיות של התושבים במסגרת העיר וההזדמנויות לממש אותן (Baubock, 2003; Blokland et al., 2015). החשיבה התיאורטית החדשה על ערים כזירות פוליטיות עצמאיות יצרה גם תפיסה שלפיה העיר היא זירה שבה יכולות להתממש אידיאולוגיות פוליטיות – עשיית צדק (גבע ורוזן, 2016; Fainstein, 2014; Geva and Rosen, 2022), עשיית שוויון (de Shalit, 2018) או קידום פוליטיקה סביבתית (Barak, 2020). תפיסה זו רואה בעצמאות הערים הזדמנות לקדם נושאים פוליטיים במקום שבו שהמדינה נכשלת או מתמהמהת (גונן, 2007). התפיסה הזו נגזרת בעיקר מהיותן של ערים מוסדות פוליטיים הקרובים לחיי היום-יום של התושבים, ולפיכך מחייבים פעולה וגישה פרגמטיות יותר לעומת מדיניות ממשלתית (Zaban, 2020).

ואולם, תפיסה חיובית זו לגבי תפקידן של ערים נתקלה גם בביקורות הגורסות כי העיר משמרת את יחסי הכוח במדינה (Yiftachel and Yacobi, 2003), מגבילה את המודרים (Avni et al., 2021) או משסעת את החברה העירונית לקבוצות אינטרס (Rosen and Shlay, 2014; Blokland et al., 2015). ביקורות אלו מגובות גם בעדויות אמפיריות. דוגמה להגבלת המודרים מתוך המקרה של ירושלים היא האזרחות העירונית המוגבלת של תושבי מזרח ירושלים הפלסטינים. הפלסטינים אינם מיוצגים במועצת העיר, כיוון שאינם מצביעים, וגם ההשתתפות שלהם במינהלים הקהילתיים היא מצומצמת ונתפסת כשנויה במחלוקת. כל זאת עקב מערכת הכוחות והנורמות הנגזרות מהסכסוך (Avni et al. 2021). עם זאת, גם ביקורות אלו מאמצות את התפיסה כי לערים יש השפעה ייחודית על החיים הפוליטיים והאזרחיים של התושבים, לחיוב או לשלילה, וכי הן מהוות מרחב זהותי חשוב עבור רבים, בייחוד כאלה הנעדרים זכויות פוליטיות ברמת המדינה.

לסיכום חלק זה, הפוליטיקה העירונית עוסקת רובה ככולה בנושאים מקומיים הנוגעים לעיצוב שגרת החיים של התושבים – איך תנוהל מערכת החינוך? לאן תחובר הרכבת הקלה ומי ייהנה ממנה? איך תעוצב הכניסה לעיר? הפוליטיקה העירונית קשורה ישירות למרחב העירוני, ובתוכו לתכנון ולפיתוח של התשתיות העירוניות. כל הסוגיות הללו, ובייחוד נושא התשתיות שיוצג בהמשך, הן זירות לעשיית צדק עירוני והזדמנות לבניית שלום לאומי.

התשתיות העירוניות כזירה של צדק ושלום

בערים שסועות התשתיות תופסות מקום מרכזי באופן שבו הקונפליקט נוכח בעיר, ולרוב מצבן מבטא את אי-השוויון והפערים שהקונפליקט יצר בין חלקיה השונים של העיר. משום כך, טיפול בתשתיות עשוי להיות הזדמנות לעשיית שוויון וצדק בין הצדדים בעיר. תיאוריות עכשוויות בנוגע לתשתיות גורסות כי המרחב העירוני מעוצב, מחולק, מחובר או מנותק בהתאם לתשתיות העירוניות. העיר היא במידה רבה תוצר התשתיות

שלה – מבנה הכבישים, רוחב המדרכות, גובה הבניינים, נגישות שטחי המסחר, חיבוריות התחבורה הציבורית וכיוצא בזה. אך התפיסה לגבי תשתיות עירוניות אינה קשורה רק להיבטים חומריים אלא גם להקשרים פוליטיים וחברתיים. לפי המושג המרכזי "עירוניות מפצלת" (Graham and Marvin, 2011), התשתיות לא רק מחברות את העיר אלא גם מנתקות קבוצות מסוימות בתוך העיר. התשתיות מושפעות מיחסי הכוחות בתוך העיר, ואלה בהתאם מעצבים את מבנה העיר וצורתה (Baumann and Yacobi, 2022). כך נוצרת התופעה שקיבלה את הכינוי "אלימות תשתית" (Rodgers and O'Neill, 2012), שבה תשתיות העיר מתפתחות באופן לא שוויוני בין קבוצות שונות, עקב הא-סימטריה ביחסי הכוחות. חוסר הצדק ואי-השוויון משפיעים על מצבם של המוחלשים פוליטית ומגבירים את הא-סימטריה ביניהם. לדוגמה, תחבורה ציבורית לא נגישה עלולה להגדיל את שיעור האבטלה בשכונה מסוימת, והיעדר תמרור ומצב רעוע של הכבישים עלולים להגדיל את מספר התאונות ואת רמת הפשיעה בכבישים. הדוגמאות הללו מדגישות את המשמעויות החברתיות היום-יומיות של תשתיות שאינן מטופלות. כמו כן, תשתיות משמשות גם להשתלטות על טריטוריה ולהכפפתה לקבוצה השלטת. לעיתים קרובות, פיתוח תשתיות (או היעדרו) משמש להדרת קבוצת המיעוט ומנכיח את אי-השוויון במרחב (Baumann, 2018; Pullan, 2013). ההבדלים בטיב וברמה של התשתיות בין חלקי העיר השונים אינם מקריים אלא משקפים היגיון של הזנחה, התעלמות מכוונת ואף ניסיון לשלוט באוכלוסיית המיעוט באמצעות שלילת האוטונומיה שלה ויצירת תלות במנגנונים התשתיתיים המשרתים את אוכלוסיית הרוב (Shlomo 2017). לצד המשמעות האסטרטגית והגיאופוליטית של התשתיות, חשוב להבין גם כיצד הן משפיעות באופן אינטימי על חיי היום-יום של קבוצות מודרות בעיר ועל האופן שבו הן חוות את המרחב העירוני, נעות בו או נמנעות ממנו (Baumann, 2018; Selimovic, 2019; Greenberg, 2020; Raanan and Avni, 2020; Avni, Moser and Gorgy, 2022).

לפיכך, הטיפול בתשתיות עשוי לאפשר לתושבי העיר לשנות את יחסי הכוחות בעיר, ואף להתמודד עם הסכסוך הלאומי דרך היבטים עירוניים. עשיית צדק ושוויון בתכנון משותף של התשתיות או המרחבים הציבוריים יכולה לסייע לבנות סיפור משותף שחוצה קבוצות ועמדות פוליטיות. הסיפור המשותף יכול להתחיל משאלות פשוטות, כגון איך ייראה הפארק בשכונה? איך התחבורה הציבורית תסייע לשכונה שלנו? האם נוכל לחיות בנחת כאשר לשכנינו אין אספקת חשמל או מים סדירה? איך נשמור על שכונה נקייה? אלה שאלות שמחפשות את המכנה המשותף המרחבי בין תושבי העיר, אך גם מייצרות היבט השוואתי שמדגיש את הפערים בין השכונות ויכול לייצר אמפתיה בין חברי הקבוצות. הטיפול בתשתיות העירוניות דרך פרויקט משותף יכול להתממש דרך תהליכי "עשיית מקום" (placemaking) קהילתיים, שבהם קבוצות קהילתיות מעצבות מחדש את המרחב ציבורי ונותנות לו ערך ונרטיב משלהן (Friedman 2010). הטיפול בתשתיות יכול גם להתממש דרך מדיניות עירונית או

ממשלתית שקובעת תקציבים בסדרי גודל מתאימים. התשתיות הן התכסית הנראית של המאבקים הפוליטיים, הכלכליים והמרחביים של העיר ושל המדינה; הן התוצר הפיזי של המערכת הפוליטית העירונית והמדינית, ולפיכך הן גם מרכיב מרכזי בעשיית צדק ולקראת עשיית שלום ובניית שלום.

▲ ירושלים: פוליטיקה, ממשל ותשתיות

ירושלים מוכרת בספרות כעיר שסועה (Gaffikin and Morrissey, 2011), עיר מקוטבת (Benvenishti, 1983) או עיר קולוניאלית (Yacobi and Pullan, 2014; Mansour, 2018), והיא מעוצבת במידה רבה על ידי השליטה הישראלית הלא דמוקרטית במרחב הפלסטיני מאז 1967. אף שכ-40% מתושבי העיר הם פלסטינים, המדיניות העירונית-מרחבית מוטה לצורך שמירה על העליונות הדמוגרפית של הרוב היהודי. מחקרים היסטוריים מציגים את ירושלים של טרום הסכסוך הישראלי-פלסטיני כעיר רבת-תרבותית, מגוונת ורב-לשונית, אשר השסע הלאומי לא היה המאפיין המרכזי שלה (למיר, 2018). ירושלים של שנת 1900, במה שמכונה "עידן האפשרויות" בתקופת האימפריה העות'מאנית, הייתה עיר שבה עבדו, פעלו, סחרו ויצרו יחד בני עמים שונים שגרו בשכונותיה השונות. לפי למיר, השסעים, ובעיקר חלוקת העיר העתיקה לרבעים, הם תוצאה של תהליכי מיפוי שערכו אירופים שרצו לשלוט, ללמוד ולתייר בירושלים. גם בירושלים של ימינו מתקיימים ממשקים רבים בין הקבוצות השונות – במרכזי הקניות (Shtern, 2016), ביוזמות קהילתיות (Avni et al., 2021) במוסדות אקדמיים (Asmar et al., 2020); ראו גם מאמרו של ניצן פייביש בגיליון זה) או ברחובות העיר (Greenberg Raanan and Shoval, 2014). כל אלה מתרחשים חרף הסכסוך, אך גם מעוצבים במידה רבה על ידו.

ירושלים היא גם זירה פוליטית מובחנת בתוך מדינת ישראל. מלבד היותה הבירה והעיר הגדולה במדינה, היא גם נמצאת בלב הסכסוך הישראלי-פלסטיני ומהווה סוגיה מרכזית בכל תהליך שלום (אריאלי 2013). ירושלים עצמה מנוהלת בממשל עירוני מרובה דרגות וזרועות. הסמכות המרכזית בירושלים היא העירייה, ראש העיר ומועצת העיר, הנבחרים אחת לחמש שנים. עם זאת, בשל רגישותה הגיאופוליטית הוקם משרד ממשלתי ייחודי לירושלים, "משרד ירושלים ומורשת", שעוסק בפיתוח העיר, אך גם מתמך בין אילוצים מדיניים ובין-לאומיים בכל הנוגע לנושאי תכנון ובנייה. דוגמה מעניינת לכך היא החלטת הממשלה לגבי "חיזוק ומיצוב מרחב אגן העיר העתיקה בירושלים"², שמטרתה "חיזוק המשילות והריבונות בעיר" בתפר שבין מערב העיר

2 החלטה 3788 של הממשלה ה-34 (13.5.2018).

ומזרחה, שבמסגרתה הועבר תקציב מוגדר למשרד לענייני ירושלים ומורשת. ברמה העירונית העיר מנהלת באמצעות ועדי רובעים ו-31 מינהלים קהילתיים, אשר מתפקדים כשלוחות של העירייה, אך גם כמוסדות המייצגים את הקהילות השונות של העיר. לצד המוסדות הרשמיים הללו פועלים בעיר גם ארגוני חברה אזרחית רבים (רגב, שטרן וגנן, 2018) והנהגות נוספות – דתיות, עסקיות או קהילתיות. הממשל העירוני של ירושלים, על שלוחותיו השונות, הוא ייחודי ומאפשר לעיר ולתושביה להתמודד בדרכים שונות עם הסכסוך הטבוע בה. חוק יסוד: ירושלים ומשרד ירושלים ומורשת מגבילים את סמכויות העירייה, אך בכך הם גם מאפשרים לראש העיר לעסוק בעיקר בענייני העיר שכביכול אינם קשורים במישרין לסכסוך. המינהלים הקהילתיים וארגוני החברה האזרחית מייצרים זירות תת-עירוניות שבהן הקבוצות השונות פועלות באוטונומיה, גם אם באופן מוגבל (Schmidt and Hatem 2008; Avni et al., 2021). עם זאת, מרבית האוכלוסייה הפלסטינית בעיר אינה מכירה במוסדות הפוליטיים הישראליים ורואה בהם זרוע של הכיבוש, ומשתמשת בשירותיהם באופן חלקי, בעיקר מתוך כורח או תועלת.

המרחב העירוני הירושלמי מאופיין בפערים גדולים מאוד בין השכונות שבהן יש רוב פלסטיני, השוכנות במזרח העיר, ובין השכונות שבהן יש רוב ישראלי, שרובן שוכנות במערב העיר אך חלקן נמצאות מעבר לקו הירוק. הפערים ניכרים בתשתיות, במערכות החינוך, בתחבורה הציבורית, בשירותי הבריאות, בסגנון הבנייה, בהיצע הדיור וכמעט בכל היבט אורבני אחר. הפער המרכזי בא לידי ביטוי בזכויות האזרחיות המוגבלות של התושבים הפלסטינים במזרח העיר, אשר אינם אזרחי ישראל, אלא רק בעלי היתר תושבות שאותו הם נדרשים לחדש אחת לתקופה. לפיכך הם אינם יכולים להצביע בבחירות לכנסת, אלא רק בבחירות לעיריית ירושלים – זכות שאותה הם נמנעים מלממש מטעמים אידיאולוגיים, שבראשם האנטי-נורמליזציה, קרי התנגדותם להכרה בריבונות הישראלית על ירושלים. בשל כך, התושבים הפלסטינים נעדרים ייצוג פוליטי בכנסת או בעירייה ומודרים מהמשחק הפוליטי (Salem, 2018). כאמור, הפערים בין שכונות ישראליות ופלסטיניות מתבטאים גם בהבדל ניכר באיכות, בהיקף ובסוג התשתיות בשכונות אלה. ככלל, בשכונות מערב ירושלים יש ביוב, כבישים, חשמל, פארקים ומתקנים אחרים באיכות העולה לאין שיעור על מקבילותיהם במזרח ירושלים. אחת הדוגמאות הבולטות לפער הזה היא פארקים וגני שעשועים, שחסרונם מורגש במזרח ירושלים. בבית חנינא, שכונה המונה כ-35,000 תושבים, יש ארבעה גני שעשועים בלבד (רייטר ואחרים, 2014). בא-ת'ורי (13,000 תושבים) יש רק גן שעשועים קטן אחד. דוגמה נוספת היא איסוף הפסולת, שאינו תדיר מספיק במזרח ירושלים בהשוואה למערבה, או שאינו מתבצע כלל בחלק מהרחובות במזרח העיר, ובעיקר בשכונת כפר עקב ובמחנה הפליטים שועפאט שנמצאים מעבר לחומת ההפרדה, אך עדיין בריבונות ישראל ובשטח המוניציפלי של ירושלים (Baumann and Massalha, 2022).

בעיות טיפוסיות נוספות במזרח ירושלים הן רחובות צרים מאוד ללא מדרכות, ניקוז לא תקין או היעדר ניקוז (מצב שגורם לשיטפונות במזג אוויר גשום), היעדר תאורת רחובות, מחסור במקומות חניה ומספר רב של כבישים חד-סטריים שבהם התנועה רבה ומסוכנת. גם מערכות התחבורה הציבורית במזרח ובמערב ירושלים מנותקות זו מזו, ולכן מעבר הלוך ושוב בין שני הצדדים עלול להיות ארוך ויקר, גם אם המרחקים קצרים. הרכבת הקלה המחברת בין מערב ומזרח העיר היא יוצאת דופן מבחינה זו, אך רוב התחנות שלה ממוקמות במערב ירושלים (Rokem and Vaughan, 2018). התושבים הפלסטינים נפגעים מהניתוק מאחר שהם מסתמכים על הזדמנויות תעסוקה ולימודים במערב ירושלים, בניגוד לתושבים הישראלים שאינם תלויים במזרח העיר. החלטת הממשלה "צמצום פערים חברתיים וכלכליים ופיתוח כלכלי במזרח ירושלים"³ ממאי 2018 מכירה ברבות מהבעיות הללו ונועדה לסייע בפתרון, בפרט באמצעות השקעה בתחבורה (585 מיליון ש"ח), בתשתיות מים ותברואה (73.5 מיליון ש"ח) ובתכנון ורישום מקרקעין (50 מיליון ש"ח) במזרח ירושלים. עם זאת, להחלטה יש גם השלכות פוליטיות שנויות במחלוקת מאחר שחלק מהתקציבים מותנים בשיתוף פעולה של מוסדות פלסטיניים עם מוסדות ישראליים – לדוגמה הכנסת תכנים ישראליים למערכת החינוך הפלסטינית.

מבחינת תכנון ותשתיות, אחד האתגרים המרכזיים במזרח ירושלים הוא שרוב הקרקעות הן פרטיות ואינן רשומות בטאבו, בניגוד למצב במערב העיר. כמו כן, בשכונות רבות במזרח ירושלים אין תוכניות מתאר תקפות המתוות את צורכיהן הפיזיים ואת מסלולי הצמיחה העתידיים שלהן (Braier, 2013). יתרה מכך, שכונות מזרח ירושלים מקבלות נתח קטן יותר מתקציב העירייה ביחס למספר התושבים בהן, ופחות שירותים כמו איסוף אשפה או תחבורה ציבורית. המים והחשמל מסופקים על ידי חברות נפרדות הפועלות במזרח ירושלים ובגדה המערבית ואיכותם ירודה. השילוב של גורמים אלה הופך את התשתיות במזרח ירושלים לנושא רגיש, הן מבחינה מינהלית והן מבחינה מדינית, שכן התשתיות קשורות למדיניות רחבה יותר לגבי מעמדה של מזרח ירושלים. תשתיות, כאמור, אינן עניין טכני בלבד, אלא נמצאות בליבת המרחב והפוליטיקה העירונית. פערי התשתית שמאפיינים את ירושלים נוכחים גם בערים שסועות אחרות והגישור עליהם הוא נדבך מרכזי בעשיית שוויון בעיר, בפיתוח העיר ובעשיית צדק, ובכך גם בבניית שלום עירונית, כפי שמדגים הפרק הבא.

3 החלטה 3790 של הממשלה ה-34 (13.5.2018).

▲ בניית שלום בירושלים: מקרה הבוחן של פרויקט "בונים חזון משותף לעתיד ירושלים"

מקרה הבוחן מתבסס על חומר שנאסף במסגרת פרויקט "בונים חזון לעתיד ירושלים", פרויקט בניית שלום במימון האיחוד האירופי שפעל בשנים 2017–2020. הפרויקט נוהל על ידי חוקרים מהמכון ליחסים בינלאומיים ע"ש לאונרד דייוויס באוניברסיטה העברית (חוקר ראשי: דן מיודובניק), במשותף עם ארגון איפקרי – מרכז ישראל-פלסטין למחקר ומידע (IPCRI). איסוף החומר וניתוחו מתבססים על אתנוגרפיה ארגונית, אשר כוללת מבחר של שיטות איסוף: ראיונות, תצפיות משתתפות וארכיון ארגוני. גישה זו מאפשרת ניתוח רטרוספקטיבי של תהליכים ארגוניים וזיהוי של קונפליקטים, הצלחות וכישלונות, תוצרים משניים, יחסי כוחות או סוגיות רלוונטיות אחרות (Zilber, 2006; Van Maanen, 2011). ארכיון הפרויקט, שבו מתועדים תוכנית הפרויקט, הפרוטוקולים של המפגשים ושל צוות ההנהלה ודוחות ההערכה של הפרויקט, שימש אותנו במחקר זה כדי לאפיין את תהליך בניית השלום סביב נושא המרחבים הציבוריים המשותפים בשכונות אבו תור וא-ת'ורי השכנות. בייחוד אנו מבקשים להראות את הקשר והמתח בין העירוני והמדיני ואת היווצרותו של סיפור משותף סביב נושא עירוני. נפתח בתיאור כללי של הפרויקט ושל תיאוריית השינוי שבמרכזו, נמשיך בפירוט שלוש השלבים המרכזיים של התהליך: הרמה השכונתית, הרמה העירונית והרמה המדינית, ונסיים בתיאור מגבלות הפרויקט.

תיאור כללי של הפרויקט

המטרה הכללית של הפרויקט הייתה להגביר את המעורבות של תושבי ירושלים בעיצוב עתיד העיר, בקידום קיום משותף ובאיתור תנאים למשא ומתן בנוגע לסכסוך. תיאוריית השינוי של הפרויקט, כפי שעולה מן המטרה הכללית, נשענה על השילוב בין המרחב העירוני לבין הסכסוך. העיקרון שעמד בבסיסה היה לייצר הסכמות ושיתופי פעולה בנושאים השכונתיים, לעבור לעיסוק בנושאים ברמה העירונית ולהגיע לבסוף לרמה המדינית, כל זאת בגישת הסכמה מלמטה (Bottom-up) בין התושבים. בהתאם לכך, אלה היו מטרות הפרויקט: (1) מעורבות מוגברת של תושבי ירושלים באיתור צרכים מקומיים ובמיפוי פתרונות לירושלים; (2) שינוי עמדות התושבים בנוגע לפוטנציאל לחיים משותפים ולפתרון מוסכם לגבי ירושלים; (3) הגברת המסוגלות של התושבים לקדם את ההסכמות; (4) ניסוח ניירות מדיניות שיאומצו על ידי העירייה ומוסדות השלטון במטרה לשנות את המציאות בעיר ולהגיע לפתרון מוסכם לגביה. המטרות משקפות את תיאוריית השינוי של הפרויקט ומבטאות את השלבים בתהליך שינוי העמדות ובחשיבה מחודשת על פתרון מוסכם לחיים משותפים ולשלום עירוני.

בפועל, הפרויקט חיבר תושבים ותושבות ממזרח וממערב ירושלים, מתכנני ערים, סטודנטים, נשים, נוער ומנהיגים מקומיים, שביקשו לעצב את המציאות הנוכחית והעתידית של שכונותיהם ושל העיר כולה.

בשלב הראשון של הפרויקט נערך סקר דעת קהל בקרב תושבי ירושלים (589 ישראלים בשכונות ישראליות ו-612 פלסטינים בשכונות פלסטיניות) במטרה לאתר בעיות ברמת השכונה ודרכים לטיפול בהן. בשלב השני פנה הפרויקט לתושבי שכונות ירושלים השונות, פלסטינים וישראלים, במטרה לבנות קבוצות תושבים שיזהו בעיות ברמת השכונה ויציעו תוכניות פעולה לפתרון. הוקמו שמונה קבוצות שכונתיות שהיו אמורות לשתף פעולה במהלך הפרויקט, והן אורגנו בצמדים: אבו תור וא-ת'ורי, ארננה וצור באהר, עיסאווייה והר הצופים, ושתי קבוצות נשים מרחבי העיר. חלק מהקבוצות שהתגבשו בשלב זה פעלו באופן לא מובנה ואחרות נעזרו בשיטת Action Evaluation (AE)), מתודה לפיתוח קהילתי שנועדה להניע תושבים לחשוב יחד על בעיות ופתרונות ולייצר תוכנית עבודה (Rothman, 1997). מתודה זו כוללת סקר צרכים מקדים ודיונים בקבוצה. בהמשך גובשו ארבע קבוצות שדנו ברמה העירונית דרך ארבע תמות מרכזיות שעלו בדיונים בשלב השני: נוער וחינוך, תשתיות ומרחבים ציבוריים, מנהיגות פוליטית מקומית ובטיחות וביטחון אישי. ארבע קבוצות הדיון השתמשו בשיטת Photovoice, שבה המשתתפים דנים במציאות חייהם דרך צילומים שהם מצלמים בעצמם המלווים בסיפורים קצרים (Sutton-Brown, 2014). שיטה זו משמשת לרוב בהקשרים של פיתוח קהילתי, פיתוח בין-לאומי, בריאות הציבור וחינוך, אך בפרויקט זה נעשה בה שימוש גם לצורכי בניית שלום, כפי שנתאר בהמשך. הדיון ברמה העירונית הגיע לשיאו בתערוכה שהציגה את התמונות של הקבוצות השונות ואת ניירות המדיניות שסיכמו את התוצרים (Leonard Davis Institute for International Relations Research, 2020). עם זאת, הפרויקט השיג את מטרותיו רק באופן חלקי, ועל כך בהמשך.

הרמה השכונתית והאינדיווידואלית

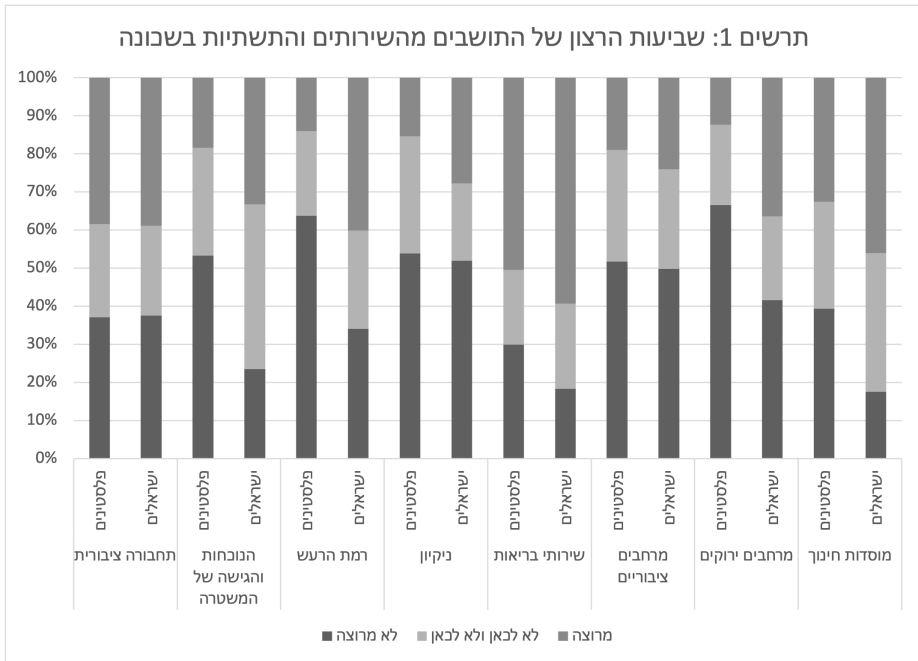
השלב הראשון של הפרויקט היה הגברת המעורבות של התושבים בזיהוי בעיות וצרכים ברמה השכונתית, כדי לייצר זיקה בין הקבוצות הישראליות והפלסטיניות ולעודד שיתוף פעולה על בסיס זה. לפי עקרונות גישת ההסכמה מלמטה, הפרויקט יזם סקר דעת קהל רחב בירושלים במטרה להבין מהן הסוגיות הבערות בשני צידי העיר (Miodownik and Brenner, 2018), למפות אותן ולזהות הזדמנויות ליצירת משימה משותפת הנוגעת לבעיה מוסכמת. הסקר נפתח בשאלה פתוחה: "מה היית רוצה לשנות בשכונה שלך?". בטבלה 1 מוצגים חמשת הנושאים שצוינו במענה לסקר כחשובים ביותר עבור הפלסטינים והישראלים בנפרד. מבין חמשת הנושאים, התשתיות הציבוריות והחינוך זהו כנושאים לטיפול בקרב שתי האוכלוסיות. עם זאת,

כאשר פורטים את הקטגוריות לפרטים מגלים כי התשובות של תושבי מזרח העיר שונות מאוד מאלה של מערב העיר בכל הנוגע לתשתיות ציבוריות – בעוד התושבים הישראלים סיפרו בעיקר על בעיות כבישים, פקקים ומדרכות, הפלסטינים דיווחו על בעיות יסודיות יותר כגון ביוב, חשמל ואספקת מים.

פלסטינים	ישראלים	
ביטחון אישי	ניקיון	1
תשתיות	תשתיות	2
יוקר המחיה	תחבורה ציבורית	3
אבטלה ותעסוקה	חינוך	4
חינוך	מסחר וקניות	5

טבלה 1: חמש הבעיות הבוערות ברמת השכונה עבור האוכלוסיות בעיר. מקור: Miodownik and Brenner, 2018

בחלק אחר של הסקר נשאלו המשתתפים באופן ישיר יותר על שביעות רצונם מהתשתיות ומהשירותים בשכונה שלהם. בתרשים 1 אנו רואים כי באופן כללי, הפלסטינים הרבה פחות שבעי רצון ממצבם לעומת הישראלים. הפער ניכר בעיקר בשביעות הרצון מנוכחות המשטרה, מרמת הרעש, מהמרחבים הירוקים וממוסדות החינוך. עם זאת, יש נושאים שבהם שני הצדדים גילו מידה דומה של אי-שביעות רצון: תחבורה ציבורית, ניקיון ותברואה ומרחבים ציבוריים (מדרחוב, גני משחקים, מקומות מפגש). נושא המרחבים הציבוריים נבחר בשלב מתקדם יותר של הפרויקט כמוקד הדיון של הקבוצות.

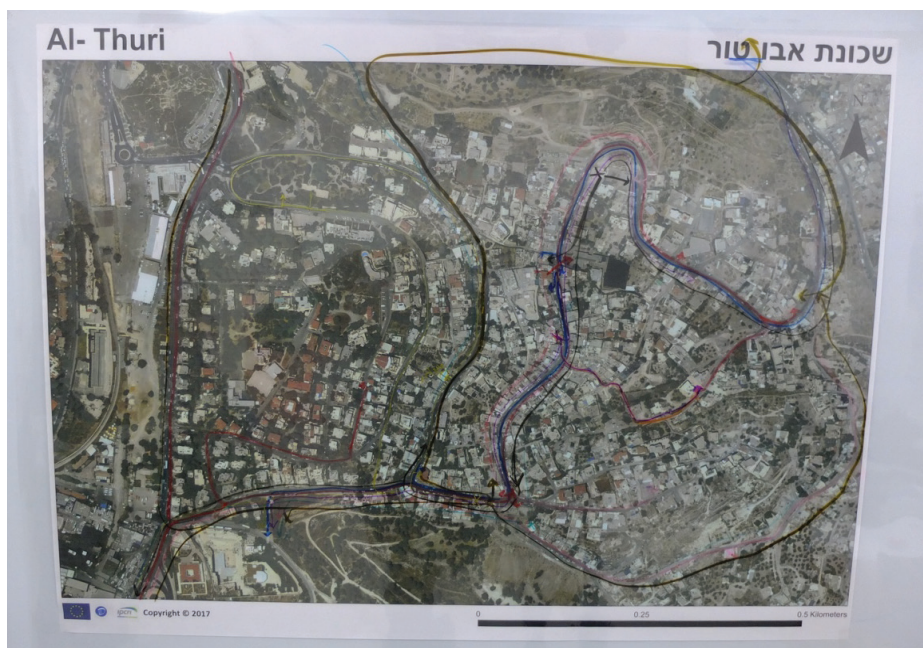

תרשים 1: שביעות הרצון של התושבים מהשירותים והתשתיות בשכונה. מקור: Miodownik and Brenner, 2018

כאמור, הסקר היה שלב ראשוני ומקדים לקראת הקמת הקבוצות החד-לאומיות בשכונות השונות בעיר, ותוצאותיו משקפות את הפערים בין חלקיה השונים של העיר. הפערים הבולטים בתחום התשתיות והמרחבים הציבוריים הם מבע אמפירי לתיאוריות שהוצגו בפרק על התשתיות (Baumann and Yacobi, 2022), והם גם היו בסיס למיקוד של המשך הפרויקט, ובעיקר של הדיון ברמה העירונית, בהיבט התשתיות.

במסגרת הפרויקט הוקמו שמונה קבוצות בירושלים, כפי שתואר לעיל, אך אנו נתמקד רק בקבוצות משכונות א-ת'ורי ואבו תור, שהיו הבסיס לקבוצה שדנה בנושא התשתיות. שכונת אבו תור נמצאת מדרום לגיא בן הינום וממזרח לדרך חברון. בחלקה האחד (א-ת'ורי) מתגוררים כ-13 אלף פלסטינים, ובחלקה השני (אבו תור) מתגוררים כ-3,000 יהודים (איסר, 2017). זוהי שכונה מעורבת הממחישה את הפערים בין יהודים לפלסטינים בירושלים. שני חלקי השכונה מנותקים זה מזה ומנהלים חיים ציבוריים וחברתיים נפרדים. בכל שכונה מינהל קהילתי נפרד ומערכות נפרדות של חינוך, רווחה, תחבורה ובריאות. בהתאם לכך, גם התשתיות הפיזיות שונות מאוד. כמעט אין שיתופי פעולה בין התושבים משני חלקי השכונה, אם כי בעת התחלת הפרויקט התקיימה בשכונה יוזמת "שכונות טובה", שפעלה לקידום לימודי שפה ומפגשים בין שני הצדדים.

בראשית התהליך הוקמו שתי קבוצות חד-לאומיות בהשתתפות תושבי השכונות: קבוצה פלסטינית משכונת א-ת'ורי בהנחיית מנחה פלסטיני, וקבוצה ישראלית משכונת אבו תור בהנחיית מנחה ישראלית. מפגשי הקבוצות עסקו בזיהוי בעיות מרחביות בשכונה ובבניית הקבוצה כקבוצת פעילות. בקבוצה הישראלית עלו בעיות שונות הנוגעות למרחב הציבורי, כמו שרפות יזומות בשטחים פתוחים, חוסר בפסי האטה בכבישים, אזורים חשוכים ומפחידים בלילה ולכלוך. הדיון בבעיות היה מגוון, וניכר היה בקרב הקבוצה הישראלית שהם רוצים להשפיע על המרחב שלהם ואף ליצור מרחב חדש ואולי משותף עם השכנים הפלסטינים. גם בקבוצה הפלסטינית עלה נושא התשתיות באופן ברור, אך הדיון התמקד בבעיות יסוד: היעדר מקומות חנייה, היעדר מרחבים ציבוריים או מגרשי משחקים, בעיות ביוב ופינוי פסולת. לצד אלה עלו גם נושאים חברתיים, כמו אבטלה, תעסוקה לנוער ונשירה מבתי ספר. הפגישה השנייה של הקבוצה בא-ת'ורי, שבה התבקשו המשתתפים לעבוד על מפה קהילתית, התמקדה כבר בתשתיות ומרחב (איור 1). המשתתפים סימנו על המפה את צירי התנועה המרכזיים של השכונה כדי להפנות את תשומת הלב התכנונית אליהם, ולפי דיווח המנחה הם הביעו תחושת מסוגלות ואכפתיות בתהליך.

איור 1: מפה קהילתית של צירי התנועה המרכזיים בשכונת א-ת'ורי

השלב הראשון, שהתמקד ברמה השכונה, הביא את הקבוצות לזהות בעיות מרכזיות בשכונותיהן ולהציע פתרונות. אחד הפתרונות הייחודיים שהוצעו היה יצירת מרחב משותף בין השכונות על גג המשקיף לכיוון העיר העתיקה, שישימש מקום מפגש לשתי האוכלוסיות. בהמשך יזמו הקבוצות גם חוג יוגה משותף לנשים במרחב זה. איור 2 מציג את הזמנה למפגש היוגה המשותף שהודפסה על רקע ציור הקיר שציירו שתי הקבוצות.

לצאת להתחבר. לשאוף.

WOMEN'S YOGA in Abu Tor
Friday 30/11/18
9:30-10:00 Registration, meet others over a cup of health tea.
10:00-11:00 Yoga lesson
11:00-12:00 Breakfast together.
Location: roof of Beit Micha, opposite 12 Ein Rogel Street, Abu Tor.
The class will be taught by a certified Yoga teacher and is suitable for beginners and advanced students.
Participation is free. Please bring food or drink for breakfast (vegetarian).
We will supply Yoga mats - please wear comfortable clothing.
All women and girls welcome
* If it rains, the event will be postponed to Friday 30/11/18.

יוגה לנשים באבו תור
יום שישי 30/11/18
9:30-10:00 הכרזות על כוס תה בריא
10:00-11:00 שיעור יוגה
11:00-12:00 ארוחת בוקר משותפת
נפגש על גג בית מיח"א מול עין רוגל 12, אבו תור.
המפגש יתקיים בהנחיית מדריכת יוגה מוסמכת וייתאם למתחילות ולמתקדמות. ההשתתפות איננה כרוכה בתשלום.
נא להביא אוכל או שתייה לארוחת בוקר - צמחוני או חלבי (יהיה אוכל כשר).
אין צורך להביא מזון. מומלץ להגיע לבוש נח.
בואו בשלום!
* במידה וירד גשם, הפעילות תידחה ליום שישי, 30/11/18

يوغا نساء في ابو تور
الجمعة 30/11/18
9:30-10:00 الساعة التسجيل، وتبئة الآخرين خلال كوب من الشاي الصحي.
10:00-11:00 درس يوغا
11:00-12:00 الإفطار معا
المكان: مطبخ بيت ميحا، مقابل شارع عين روجل، أبو تور. سيتم تدريس الفصل من قبل معلمة يوغا معتمدت ومناسبة للطلاب المبتدئين والمتقدمين. المشاركة مجانية يرجى إحضار الطعام أو الشراب على الإفطار - نباتي/مقوم بتوفير بساط اليوغا - يرجى ارتداء ملابس مريحة لجميع النساء والفتيات مرحب بهم
* إذا هطلت الأمطار، سيتم تأجيل الحدث حتى يوم الجمعة 30/11/18

054-587-2260

איור 2: הזמנה לחוג יוגה משותף לנשים פלסטיניות וישראליות על רקע ציור קיר על גג בית מיח"א - פרויקט משותף של קבוצות חד-לאומיות מא-ת'ורי ואבו תור

הרמה העירונית

התוצאות של השלב השכונתי היו הבסיס הנדרש לדיון על בעיות ופתרונות ברמה העירונית. ואולם, מייד לאחר סיום שלב זה ולקראת הכוונה לאחד את הקבוצות לדיון משותף הכריז נשיא ארצות הברית דאז דונלד טראמפ על העברת שגרירות ארה"ב לירושלים, והדבר ערער את רצון המשתתפים, בעיקר הפלסטינים, להמשיך את התהליך במשותף עם הקבוצה הישראלית, וחלקם אף פרשו מהפרויקט. לאחר זמן מה

החליט הצוות המנהל של הפרויקט לקיים את הדיון העירוני במתווה חד-לאומי כמו בשלב הראשון, אך להסתמך על הרעיונות של הקבוצות השכונתיות.

נושא התשתיות, ובתוכו סוגיית המרחבים הציבוריים, היה נושא מרכזי בדיונים של שתי הקבוצות וגם בסקר העירוני (תרשים 1), ולכן נבחר להיות נושא לדיון בשלב זה. קבוצות אבו תור/א-ת'ורי נבחרו לדון בו ולציין נבחרה גם קבוצה מעורבת של מתכנני ערים ואדריכלים, פלסטינים וישראלים. בכל קבוצה היו שישה עד עשרה משתתפים. תחילה נפגשה כל קבוצה בנפרד לסדנת photovoice, שכללה מפגש סיעור מוחות, טיולים עירוניים בשכונה והדרכה על המתודה והתהליך. מכיוון שתשתיות הן נושא רחב הכולל תת-נושאים רבים, הקבוצות החליטו להתמקד בתת-הנושא "מרחבים ציבוריים פתוחים". כל משתתף או משתתפת צילמו תמונות ממצאות חייהם, שיתפו את התמונות עם הקבוצה והסבירו מדוע לדעתם התמונות חשובות ומייצגות. לאחר מכן התקיים דיון קבוצתי שבסופו נבחרו שלוש תמונות שמייצגות את הקבוצה. לצד כל תמונה כתבו המשתתפים משפט המספר את הסיפור מאחוריה. על בסיס תמונות אלו המשתתפים דמיינו ותכננו חזון עתידי, ועיצבו אותו יחד עם מעצב גרפי לכדי תמונת עתיד.

משתתפי שלוש הקבוצות זיהו מערך גדול של בעיות הקשורות לתשתיות בשכונות אבו תור/א-ת'ורי. חלק מהנושאים היו משותפים הן לצד הפלסטיני והן לצד הישראלי: מחסור במקומות חניה, עומסי תנועה, מחסור במקומות בילוי לבני נוער, כבישים מסוכנים ומעברי חצייה, הזנחת שטחים פתוחים, ניקוז לקוי, מדרכות שבורות, מחסור בתאורה ותחזוקה לקויה של שטחים ציבוריים. נושאים אלה עלו גם בסקר העירוני (תרשים 1). עם זאת, מבט מקרוב על שכונות אבו תור/א-ת'ורי מדגיש את ההבדלים בין השכונות הישראליות והפלסטיניות. בעוד חלק מהנושאים חופפים, למשל לכלוך ומחסור במתקני שעשועים, היקף הבעיות אינו זהה בשכונות הישראליות והפלסטיניות. לדוגמה, תושבים פלסטינים וישראלים כאחד דיווחו כי איסוף הפסולת בשכונה אינו מספק, אך בדרך כלל איסוף הפסולת במזרח ירושלים לקוי הרבה יותר מאשר במערב העיר. בה בעת, יש סוגיות שהועלו על ידי התושבים בא-ת'ורי אך לא באבו תור, כגון תברואה וביוב, קווי חשמל חשופים, הפסקות חשמל ומים וצפיפות, ולהפך – תושבי אבו תור ציינו, למשל, את חתולי הרחוב והיעדר השימור ההיסטורי כבעיות המפריעות להם, ונושאים אלה לא הופיעו בצד הפלסטיני.

תהליך ה-photovoice מספק חלון שימושי לפירוש האופן שבו פלסטינים וישראלים תושבי א-ת'ורי/אבו תור חשבו על הבעיות השונות בשכונותיהם. שלוש התמונות שבחרה הקבוצה הפלסטינית מציגות קווי חשמל חשופים (איור 3), הבערת אש בשטח פתוח פרטי בשכונה (איור 4) ורחוב שאינו נגיש במיוחד. שלוש התמונות שבחרה הקבוצה הישראלית מציגות שטח פתוח מוזנח, קיוסק ישן בפארק (איור 5)

ושטח נטוש ריק על התפר שבין השכונה הישראלית והפלסטינית. הקבוצה המעורבת המקצועית בחרה תמונות של חללים שהתערבויות בקנה מידה קטן עשויות להפוך אותם למושכים ומזמינים יותר, כמו מדרגות רחוב (איור 6). תמונות אלו אינן מייצגות בהכרח את הבעיות ה"בוערות" ביותר מבחינת תשתית, אך הן מציעות הזדמנויות למרחב עירוני נקי, בטוח ומשותף.

איור 5:
קיוסק נטוש בשכונת
אבו תור הישראלית

איור 4:
שרפת צמיגים בשטח הפתוח
בשכונת א-ת'ורי

איור 3:
קווי חשמל חשופים
בשכונת א-ת'ורי

קבוצת הדיון בנושא התשתיות החליטו להתמקד בשטחים פתוחים ציבוריים, שהם רק היבט אחד של נושא התשתיות. בהתאם לכך, תמונות העתיד שלהם לשכונה התמקדו ב-placemaking, התערבויות מקומיות בקנה מידה קטן ביוזמת הקהילה שיכולות לייפות את השטחים הפתוחים בשכונה ולהפוך אותם מסבירי פנים לקבוצות שונות מבחינת גיל, מגדר או מוצא אתני.

איור 6 מדגים את ההיגיון מאחורי גישה זו ואת היתרונות הפוטנציאליים שלה. תמונות העתיד מציגות את האופן שבו תושבי הקבוצה מדמיינים את השינוי המיוחל. לדוגמה, חברי הקבוצה צילמו את הכניסה המוזנחת והאגבית לטענתם לכנסייה היוונית, כפי שהם כותבים מתחת לתמונה: "ההיסטוריה נשכחת וזהויות נעלמות כאשר אנו הולכים באדישות ליד הכנסייה היוונית". מנגד, בתמונת העתיד הם מנסים לבנות חזון עירוני שידגיש את ההיסטוריה הייחודית והרב-דתית של ירושלים. בתמונה הם מאירים את חומת הכנסייה, מוסיפים שלט הסבר ומספרים כי: "יש להדגיש אתרים היסטוריים המייצגים את המגוון הייחודי של ירושלים. רחובות מוארים יסייעו להדגשת מורשת העיר". בסיפור שלהם הם מתארים את החשיבות של אור, את תרומתו לחזות העיר ולביטחון העוברים ושבים ברחוב, אך בעיקר את הפניית תשומת הלב למסר רחב יותר מהמרחב השכונתי – מסר שמדגיש את ההזדמנות של ירושלים להיות עיר רב-תרבותית וסובלנית.

ההתערבויות כולן צנועות יחסית והן כוללות אמצעים "רכים" כגון צבע, גינון וריהוט רחוב. עם זאת, מעבר לפתרונות הפיזיים, הסכמת הקהילה נדרשת כדי להבטיח שהמתקנים החדשים ישמשו וישתרו את חברי הקהילה השונים, ואף יטופלו על ידם.

Public Open Spaces Group

Building visions for the future of Jerusalem: Bottom-up approach

בונים חזון לעתיד ירושלים: הסכמה מלמטה-למעלה
 بناء رؤى لمستقبل القدس: نهج من أسفل إلى أعلى

Realitiy | מציאות | الواقع

Stairs and sidewalk are colorless and lifeless without any congruency with their role as public space
 המדרגות והסלילה חסרות צבע וחיים ללא כל קשר עם תפקידן כחלק מרחבי הציבור

Vision | חזון | الرؤية

Stairs can be like a waterfall full of life, color, and inspiration when one goes to work or comes back home.
 המדרגות הן כמו מפל מים מלא חיים וצבע ומעוררת השראה בדרכי לעבודה או כשנחזור הביתה

Realitiy | מציאות | الواقع

This deserted road is the entrance to many residents' homes; the first place they see when they leave and the place where their kids play.
 דרך נטושה זו היא הכניסה לתווך רבים של התושבים. המקום הראשון שבו רואים אותם כשהם עוזבים את בתיהם. המקום בו ילדיהם מתחמקים

Vision | חזון | الرؤية

Transforming the road to a pedestrian road full of colors, shades and cute corners, which is safe for children and elderly alike.
 הרכיב הבסיס לרפורם ליהנות רחוב מלא בצבעים, גוונים ופינות חמודות, שיהיה בטוח לילדים וקשישים כאחד

Realitiy | מציאות | الواقع

History is forgotten and identities are diminished as we walk indifferently next to the Greek Orthodox church wall.
 ההיסטוריה נשכחת והזהות מלמטה מוטאנה כשאנחנו עוברים בלי חשש הכנסייה הלבנה

Vision | חזון | الرؤية

Historical sites, which represent the diversity and uniqueness of Jerusalem, should be highlighted to emphasize the city heritage while lighting up the streets.
 את ליהנות מזהים היסטוריים בירושלים הם חלק מהזהות והייחודיות שלה והצבעים הבסיסיים מייצגים ליהנות מזהים היסטוריים

Powered by the European Union

Building visions for the future of Jerusalem

בונים חזון לעתיד ירושלים: הסכמה מלמטה-למעלה
 بناء رؤى لمستقبل القدس: نهج من أسفل إلى أعلى

הרמה המדינית ומגבלות הפרויקט

התוצאות של שלב החזון העירוני היו אמורות להיות מדרגה לקראת חשיבה משותפת דו-לאומית על פתרון מדיני לעיר. בפועל, הפרויקט הסתיים בשלב זה והדיונים בין הקבוצות לא הבשילו לכדי חשיבה משותפת על רעיונות לקיום המשא ומתן המדיני על ירושלים. החזונות שעלו במסגרת הפרויקט ונגעו לתחומים שונים הצליחו לצאת מהמקרים הספציפיים ולהציג רעיונות כלל-עירוניים, כפי שניתן לראות בדוגמה של הכנסייה היוונית. עם זאת, תוצאות הפרויקט והקשיים שהוא נתקל בהם ממחישים את המגבלות של בניית שלום בעיר. המקרה של הכרזת טראמפ מדגיש כיצד הסיפור המדיני גובר על הסיפור העירוני ומעצב אותו. כמו כן, סקר הערכה שבוצע בסיום התהליך הניב ממצאים מעורבים: היו משתתפים שהעידו כי למדו רבות על הצד השני וכי הצליחו למצוא מכנה משותף בהיבטים שלא ציפו להם, והיו לא מעט משתתפים שהביעו ייאוש מהתהליך ומהיכולת שלו להביא לשינוי אמיתי ביחסים בין הקבוצות. במובנים אלה, המרחב המובחן של העיר מציע הזדמנויות לבניית שלום "מחוץ" לשיח הלאומי, אך באותה עת הוא גם מגביל את ההשפעות של הזדמנויות אלו "מחוץ" לעיר.

מעל הכול, הדוגמה המוצגת במאמר זה משקפת יוזמה אחת מסוימת עם תיאוריית שינוי המבוססת על הייחודיות של העיר כמרחב של המאפשר יצירה של פרויקט משותף. יש בכוחה של הדוגמה להציג את ההזדמנות הטמונה בעיר, אך כל השלכה ממנה ליוזמות שלום אחרות, למדיניות עירונית או לתהליכי שלום מתמשכים דורשת חשיבה יסודית והתאמה לנסיבות.

דיון וסיכום

העימותים שאירעו במאי 2021 היו רק תסמין של המצב הנפיץ בירושלים ושל מרכזיותה בסכסוך הישראלי-פלסטיני. ירושלים וערים שסועות דומות נמצאות במצב מתמיד של בעבוע ובסכנת התפרצות של גל אלימות חדש. אך בה בעת, ובמרבית הזמן, מתקיימת בערים אלה שגרת חיים נטולת אלימות גלויה (בין התושבים, להבדיל מאלימות ממסדית שלעיתים קרובות מתקיימת בגלוי). יחסי הכוחות הא-סימטריים מובילים לאלימות סמויה ומובנית בין החזק לחלש ומשפיעים על מבנה העיר והתשתיות, על ההשלכות החברתיות והפוליטיות הנגזרות מכך. לטענתנו, תנאים חריגים אלה של חיי עיר "רגילים" לצד חיים בסכסוך הם ליבו של השלום העירוני, שיסודותיו הם מאפייני העיר כזירה פוליטית ומערכת היחסים בין הקבוצות היריבות החיות בה, כתושבי העיר וכיריבים פוליטיים. העיר במובן הזה היא זירה שבה יכולים להתרחש תהליכי שלום בין קבוצות לאומיות על אף העימות הלאומי. במאמר זה הראינו כיצד תושבים מקבוצות

יריבות הנכונים להיפגש ולשוחח יכולים לפתח יחד חזון שעיקרו שיפור התשתיות העירוניות והמרחבים הציבוריים המשותפים. החזון המשותף מגלם בתוכו אמפתיה בין הקבוצות, הכרה בזכותן לעיר (Right to the City) וביטוי למעורבות פוליטית. תהליך בניית השלום העירוני נעזר בתהליכי הפיתוח העירוניים כבמה לשיפור היחסים בין הקבוצות, אך גם לעשיית צדק ולהשגת שוויון ואחווה בין קבוצות יריבות. בכך השלום העירוני מביא לידי ביטוי את עוצמתה של העיר כזירה פוליטית ייחודית המסוגלת לפשר בין צדדים יריבים. כל זאת במגבלות המרחב העירוני, כפי שעולה ממקרה הבוחן.

בניית שלום בעיר מתחברת בעקיפין למושגים מרכזיים בגיאוגרפיה פוליטית, כמו אזרחות עירונית (Baubock, 2003; Blokland et al., 2015; Avni et al., 2021) ומנהיגות קהילתית (Bénit-Gbaffou and Katsaura, 2014; Brenner, Shenhav, and Miodownik 2022). כנגזרת ישירה של עקרון "הזכות לעיר" (Lefebvre, 1996), תהליכים אלה מאפשרים לקבוצות מוחלשות לקדם את האינטרסים שלהן ולממש את זכויותיהן הפוליטיות בדרכים ישירות או עקיפות. למעשה, ככל שתהליכי בניית שלום יהיו קשורים באופן הדוק יותר לתהליכים עירוניים "רגילים" (Rokem, 2016), כמו פיתוח התשתיות, מערכות החינוך העירוניות, התחבורה הציבורית וכדומה, כך הם יגבירו יותר את המעורבות של התושבים. יתר על כן, חיזוק הזכויות העירוניות הופך את העיר למרחב מובחן מהמדינה, שבו קבוצות מוחלשות חשות שייכות ומסוגלות פוליטית. בהיעדר שלום מדיני, פרויקטים מקומיים החותרים לעשיית צדק ברוח בניית שלום עירוני טומנים בחובם תקווה לקיום משותף, גם אם קנה המידה שלהם והשפעתם מוגבלים. בערים שסועות המסגרת העירונית היא לעיתים היחידה שיכולה לאפשר פעילות משותפת לקבוצות יריבות.

עם זאת, המרחב העירוני מוגבל מטבעו, ופתרון מדיני לחלוקת ירושלים לא יביא בהכרח לפתרון הסכסוך הישראלי-פלסטיני בכללותו. לפיכך, חזון משותף לגבי שכונות א-ת'ורי/אבו תור בוודאי אינו מספיק להשכנת שלום בין עמים. יתרה מזאת, כל מימוש של חזון משותף ברמה המקומית, הכולל עשיית צדק, שיפור תשתיות או הסדרת היחסים בתוך העיר, הוא למעשה נרמול של מערכת היחסים הלא שוויונית בין הצדדים ושל הסכסוך בכללותו. כלומר כל ניסיון לקדם שלום שלא במסגרת המדינית ומבלי להתייחס לסוגיות הליבה של הסכסוך הוא עוד מעשה ראויה שאין בו ממש, במקרה הטוב, או מעשה ציני כלפי האוכלוסייה המוחלשת במקרה הרע. תוצאות מקרה הבוחן של הפרויקט שהוצג לעיל מחזקות ביקורת זו ומראות שאכן לא היה בכוחו של הפרויקט העירוני להגיע לרמה המדינית ולדון בסוגיות המרכזיות שבמחלוקת. עם זאת, בניית השלום בעיר היא הזדמנות "לדלג" מעל שיח העמדות הנוקשה של הרמה המדינית ולדון בצרכים ברמה העירונית. כאן נוצרת הזדמנות לדבר עם חברי הקבוצות השונות על האופן שבו הם מדמיינים את השלום בעתיד – מה חשוב להם שיהיה ביום

שאחרי ההסכם? איך תיראה העיר אחרי ההסכם? מה החזון שלהם לגבי העיר בלי קשר לסכסוך? המעבר בין שיח עמדות לשיח צרכים הוא תהליך מרכזי בתהליכי גישור ויישוב סכסוכים (גליון, 2010), ולמרות הביקורת שהוצגה לעיל, בהיבט זה העיר מאפשרת זאת – כמו בתהליכי גישור על נושאים מרחביים וסביבתיים (חלמיש-לשם ועמית-כהן, 2012). דוגמה לכך אפשר לראות במקרה הבוחן וגם בתהליכים דומים בירושלים, בין היתר בפרויקטים שונים של placemaking בהובלת התושבים ו"עדן", החברה לפיתוח כלכלי של העירייה; וגם בפעילות של עמותות כגון "מוסללה" במרכז כלל במרכז העיר או "סינסילה" בספרייה בשכונת שיח' ג'ראח.

לסיכום, לא ניתן להתעלם מהעיר השסועה כזירה של אלימות, אי-שוויון וחוסר צדק, ומכל הבעיות המבניות שהן תוצר של מלחמה בין שני עמים שבה האחד גבר על השני. עם זאת, מצב מובנה זה מייצר תהליכי תגובה מתמשכים. במאמר זה הוצגה דוגמה ליוזמת קידום שלום שניסחה ליצור חזון משותף בנושא התשתיות העירוניות, על המגבלות הרבות שלה וחוסר ההצלחה היחסי שלה. אך הרעיון של השלום העירוני ושל תהליכי בניית שלום בעיר הוא רחב הרבה יותר ונוגע למעשה לכל היבט של מצב המלחמה, אי-השוויון, יחסי הכוחות או הנרטיבים הלאומיים המנוגדים. לדוגמה, צמיחת המנהיגות המקומית מבוססת בעיקרה על הצורך לפתור את הבעיות המבניות הללו, וכך צומחים מנהיגים שעיקר עיסוקם הוא ביצירת קשרים עם הצד השני (Brenner, Shenhav and Miodownik, 2022). בהקשר זה, תהליך בניית השלום אינו רק תהליך של מציאת פשרה או חזון משותף, אלא גם תהליך של בניית מנהיגות מקומית שנכונה לפעול יחד עם מנהיגות מקבוצה יריבה. בדומה לכך, גם מאבקים עירוניים לקידום זכויות קבוצתיות (Rosen and Shlay, 2014) הם ביטוי לתפיסה של התושבים לגבי המסוגלות הפוליטית שלהם בעיר ומגבירים את "זכותם לעיר". גם הממשל העירוני הוא תוצר תגובתי למערכת הכוחות הא-סימטריים, וזוהי הדרך של תושבים מוחלשים לקדם את האינטרסים שלהם בעיר דרך שחקנים לא פורמליים (Ramadan and Fregonese, 2017; Brenner et al., 2022). העיר השסועה, כאמור, היא תוצר של מלחמה וסכסוך מתמשך, אך מתוקף כך היא גם זירה שבה מתרחשים תהליכים של נרמול הסכסוך באופן מתוכנן או ספונטני. כל אלה יחד, לטענתנו, מייצרים תהליכי בניית שלום במובנם הרחב לנוכח המגבלות הפוליטיות והחברתיות אשר מעצבות את המרחב כולו ואת מערכת היחסים בין הקבוצות.

רשימת מקורות

- איסר, יערה, 2017. **השכונות הערביות במזרח-ירושלים, מחקר תשתית והערכה: אבו תור**, ירושלים: מכון ירושלים למחקרי מדיניות.
- אריאלי, שאול, 2013. **גבול בינינו וביניכם**, ירושלים: עליית הגג ומשכל.
- גבע, ינון, וגלעד רוזן, 2016. **עבודה קהילתית בתהליך התחדשות עירונית: מודל חדש לקידום צדק בעיר?**, ירושלים: מחקרי פלורסהיימר, המכון ללימודים עירוניים ואזוריים, האוניברסיטה העברית בירושלים.
- גונן, עמירם, 2007. **ירושלים: התחזקות בהתחברות**, ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.
- גל-נור, יצחק, ודנה בלאנדר, 2013. **המערכת הפוליטית בישראל**, ירושלים ותל אביב: המכון הישראלי לדמוקרטיה ועם עובד.
- גליון, אמירה, 2010. "תורת הגישור", **מגמות** 4: 666–669.
- חלמיש-לשם, ריקי, ועיריית עמית-כהן, 2012. "גישור ונוף תרבות: הקונפליקט, ההסכם וההשלכות החברתיות", **אופקים בגיאוגרפיה** 78: 82–102.
- חסון, ניר, 2022. "איך הפכה דווקא שיח ג'ראח לסמל פלסטיני שעלול להביא להתלקחות?", **הארץ**, 15.2.2022.
- למיר, ונסן, 2018. **ירושלים 1900: עיר הקודש בעידן האפשרויות**, תרגום: אבנר להב, ירושלים: מאגנס.
- רגב, ליאור, מריק שטרן ואראלה גנן, 2018. **חברה אזרחית בירושלים: מחקר מתודולוגי ומיפוי**, ירושלים: מכון ירושלים למחקרי מדיניות.
- רייטר, יצחק, נאסר אבו ליל, ישראל קמחי וליאור להרס, 2014. **השכונות הערביות במזרח-ירושלים, מחקר תשתית והערכה: בית-חנינא**, ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.
- Asmar, Ahmed, Nufar Avni, Lior Lehrs, Nimat Tahan, and Timea Spitka, 2020. "Youth and Education in Jerusalem", in Noam Brenner and Lior Lehrs (eds.), *Building Common Visions for the Future of Jerusalem: A Bottom-Up Approach*, Jerusalem: Leonard Davis Institute for International Relations Research.
- Avni, Nufar, Noam Brenner, Dan Miodownik, and Gillad Rosen, 2021. "Limited Urban Citizenship: The Case of Community Councils in East Jerusalem", *Urban Geography* 4(43): 546–556.
- Avni, Nufar, Sarah Moser, and Gabrielle Gorgy, 2022. "Gendering Gray Space: Everyday Challenges, Strategies, and Initiatives of Women Community Leaders in East Jerusalem", *Social and Cultural Geography*, DOI: 10.1080/14649365.2022.2121981.
- Barak, Nir, 2020. "Civic Ecologism: Environmental Politics in Cities", *Ethics, Policy & Environment* 23(1): 53–69.
- Barak, Nir, and Nir Mualam, 2022. "How Do Cities Foster Autonomous Planning Practices Despite Top-down Control", *Cities* 123, DOI: 10.1016/j.cities.2022.103576.
- Baubock, Rainer, 2003. "Reinventing Urban Citizenship", *Citizenship Studies* 7(2): 139–160.
- Baumann, Hanna, 2018. "The Intimacy of Infrastructure: Vulnerability and Abjection in Palestinian Jerusalem", in Elleke Boehmer and Dominic Davies (eds.), *Planned Violence: Post/Colonial Urban Infrastructure, Literature and Culture*, Cham: Palgrave Macmillan, pp. 137–157.

- Baumann, Hanna, and Manal Massalha, 2022. "Your Daily Reality Is Rubbish': Waste as a Means of Urban Exclusion in the Suspended Spaces of East Jerusalem", *Urban Studies* 59(3): 548–571.
- Baumann, Hanna, and Haim Yacobi, 2022. "Introduction: Infrastructural Stigma and Urban Vulnerability", *Urban Studies* 59(3): 475–489.
- Bell, Daniel A., And Avner de-Shalit, 2011. *The Spirit of Cities: Why the Identity of a City Matters in a Global Age*, Princeton: Princeton University Press.
- Bénit-Gbaffou, Claire, and Obvious Katsaura, 2014. "Community Leadership and the Construction of Political Legitimacy: Unpacking Bourdieu's 'Political Capital' in Post-Apartheid Johannesburg", *International Journal of Urban and Regional Research* 38(5): 1807–1032.
- Benvenishti, Meron, 1983. *Jerusalem: Study of A Polarized Community*, Jerusalem: The West Bank Data Base Project.
- Bhavnani, Ravi, Karsten Donnay, Dan Miodownik, Maayan Mor and Dirk Helbing, 2014. "Group Segregation and Urban Violence", *American Journal of Political Science* 58(1): 226–245.
- Björkdahl, Annika, 2013. "Urban Peacebuilding", *Peacebuilding* 1(2): 207–221.
- Blokland, Talja, Christine Hentschel, Andrej Holm, Henrik Lebuhn and Talia Margalit, 2015. "Urban Citizenship and Right to the City: The Fragmentation of Claims", *International Journal of Urban and Regional Research* 39(4): 655–665.
- Bollens, Scott A., 2012. *City and Soul in Divided Societies*, Abingdon: Routledge.
- , 2007. "Urban Governance at the Nationalist Divide: Coping with Group-Based Claims", *Journal of Urban Affairs* 29(3): 229–235.
- , 1999. *Urban Peace-Building in Divided Societies: Belfast and Johannesburg*, Boulder, CO: Westview Press.
- Braier, Michal, 2013. "Zones of Transformation? Informal Construction and Independent Zoning Plans in East Jerusalem", *Environment and Planning A* 45(11): 2700–2716.
- Brenner, Noam, Nufar Avni, Dan Miodownik, and Gillad Rosen, 2022. "Flexible Compliance? Residential Preferences Regarding Local Service Provision", paper presented at the RN37 conference Seeing Like a City/Seeing the City Through, Berlin, October 5–7.
- Brenner, Noam, Shaul Shenhav, and Dan Miodownik, 2022. "Leadership Development in Divided Cities: The Homecomer, Middleman, and Pathfinder", *Journal of Urban Affairs* (early view).
- de Shalit, Avner, 2018. *Cities and Immigration: Political and Moral Dilemmas in the New Era of Migration*, Oxford: Oxford University Press.
- Fainstein, Susan S., 2014. "The Just City", *International Journal of Urban Sciences* 18(1): 1–18.
- Friedman, John, 2010. "Place and Place-Making in Cities: A Global Perspective", *Planning Theory & Practice* 11(2): 149–165.
- Gaffikin, Frank, and Mike Morrissey, 2011. *Planning in Divided Cities*, New York: Wiley-Blackwell.

Geva, Yinnon, and Gillad Rosen, 2022. "In Search of Social Equity in Entrepreneurialism: The Case of Israel's Municipal Regeneration Agencies", *European Urban and Regional Studies* 30(1): 36–49.

Graham, Steve, and Simon Marvin, 2001. *Splintering Urbanism: Networked Infrastructures, Techno-Logical Mobilities, and the Urban Condition*, London: Routledge.

Greenberg Raanan, Malka, and Nufar Avni, 2020. "(Ad)ressing Belonging in a Contested Space: Embodied Spatial Practices of Palestinian and Israeli Women in Jerusalem", *Political Geography* 76: 102090.

Greenberg Raanan, Malka, and Noam Shoval, 2014. "Mental Maps Compared to Actual Spatial Behavior Using GPS Data: A New Method for Investigating Segregation in Cities", *Cities* 36: 28–40.

Kaldor, Mary, and Saskia Sassen, 2020. *Cities at War: Global Insecurities and Urban Resistance*, New York: Columbia University Press.

Kelman, Herbert C., 1998. "Social-Psychological Contributions to Peacemaking and Peacebuilding in the Middle East", *Applied Psychology* 47(1): 5–28.

Lefebvre, Henri, 1996. "The Right to the City", in *Writings on Cities*, Malden, MA: Blackwell, pp. 63–181.

Leonard Davis Institute for International Relations Research, 2020. *Our City – Building Visions for the Future of Jerusalem: A Bottom-Up Approach*, <https://tinyurl.com/pw8kj7mk>.

Macaspac, Nerve V., 2019. "Insurgent Peace: Community-Led Peacebuilding of Indigenous Peoples in Sagada, Philippines", *Geopolitics* 24(4): 839–877.

MacGinty, Roger, 2015. "Where Is the Local? Critical Localism and Peacebuilding", *Third World Quarterly* 36(5): 840–856.

Mansour, Awad, 2018. "The Conflict over Jerusalem: A Settler-Colonial Perspective", *Journal of Holy Land and Palestine Studies* 17(1): 9–23.

Maoz, Ifat, 2011. "Does Contact Work in Protracted Asymmetrical Conflict? Appraising 20 Years of Reconciliation-Aimed Encounters between Israeli Jews and Palestinians", *Journal of Peace Research* 48(1): 115–125.

Millar, Gearoid, 2017. "For Whom Do Local Peace Processes Function? Maintaining Control through Conflict Management", *Cooperation and Conflict* 52(3): 293–308.

Miodownik, Dan, and Noam Brenner, 2018. *One City Two Realities: Jerusalem 2018 Public Opinion Survey*, Leonard Davis Institute for International Relations Research, <https://tinyurl.com/bdfm5zzk>.

Paffenholz, Thania, 2014. "International Peacebuilding Goes Local: Analysing Lederach's Conflict Transformation Theory and Its Ambivalent Encounter with 20 Years of Practice", *Peacebuilding* 2(1): 11–27.

Pullan, Wendy, 2013. "Spatial Discontinuities: Conflict Infrastructures in Contested Cities", in Wendy Pullan and Britt Baillie (eds.), *Locating Urban Conflicts: Ethnicity, Nationalism and the Everyday*, Basingstoke: Palgrave Macmillan, pp. 17–36.

Ramadan, Adam, and Sara Fregonese, 2017. "Hybrid Sovereignty and the State of Exception in the Palestinian Refugee Camps in Lebanon", *Annals of the American Association of Geographers* 107(4): 949–963.

Rodgers, Dennis, and Bruce O'Neill, 2012. "Infrastructural Violence: Introduction to the Special Issue", *Ethnography* 13(4): 401–412.

Rokem, Jonathan, 2016. "Beyond Incommensurability: Jerusalem and Stockholm from an Ordinary Cities Perspective", *City Analysis* 20(3): 472–482.

Rokem, Jonathan, and Laura Vaughan, 2018. "Segregation, Mobility and Encounters in Jerusalem: The Role of Public Transport Infrastructure in Connecting the 'Divided City'", *Urban Studies* 55(15): 3454–3473.

Rokem, Jonathan, Chagai M. Weiss, and Dan Miodownik, 2018. "Geographies of Violence in Jerusalem: The Spatial Logic of Urban Intergroup Conflict", *Political Geography* 66: 88–97.

Ron, Yiftach, Ifat Maoz, and Zvi Bekerman, 2010. "Dialogue and Ideology: The Effect of Continuous Involvement in Jewish-Arab Dialogue Encounters on the Ideological Perspectives of Israeli-Jews", *International Journal of Intercultural Relations* 34(6): 571–579.

Rosen, Gillad, and Nufar Avni, 2019. "Negotiating Urban Redevelopment: Exploring the Neighborhood Council Planning Model", *Journal of Planning Education and Research* (online first).

Rosen, Gillad, and Anne B. Shlay, 2014. "Whose Right to Jerusalem?" *International Journal of Urban and Regional Research* 38(3): 935–950.

Rothman, Jay, 1997. "Action Evaluation and Conflict Resolution Training: Theory, Method and Case Study", *International Negotiation* 2(3): 451–470.

Salem, Walid, 2018. "Jerusalemites and the Issue of Citizenship in the Context of Israeli Settler-Colonialism", *Journal of Holy Land and Palestine Studies* 17(1): 25–41.

Selimovic, Johanna Mannergren, 2019. "Everyday Agency and Transformation: Place, Body and Story in the Divided City", *Cooperation and Conflict* 54(2): 131–148.

Shlomo, Oren, 2017. "The Governmentalities of Infrastructure and Services amid Urban Conflict: East Jerusalem in the Post Oslo Era", *Political Geography* 61: 224–236.

Shtern, Marik, 2019. "Towards 'Ethno-National Peripheralisation'? Economic Dependency amidst Political Resistance in Palestinian East Jerusalem", *Urban Studies* 56(6): 1129–1147.

--, 2016. "Urban Neoliberalism vs. Ethno-National Division: The Case of West Jerusalem's Shopping Malls", *Cities* 52: 132–139.

Shtern, Marik, and Haim Yacobi, 2019. "The Urban Geopolitics of Neighboring: Conflict, Encounter and Class in Jerusalem's Settlement/ Neighborhood", *Urban Geography* 40(4): 467–487.

Sutton-Brown, Camille A., 2014. "Photovoice: A Methodological Guide", *Photography and Culture* 7(2): 169–185.

Van Maanen, John, 2011. "The Fact of Fiction in Organizational Ethnography", *Administrative Science Quarterly* 24(4): 539–550.

Yacobi, Haim, and Wendy Pullan, 2014. "The Geopolitics of Neighbourhood: Jerusalem's Colonial Space Revisited", *Geopolitics* 19(3): 514–539.

Yiftachel, Oren, and Haim Yacobi, 2003. "Urban Ethnocracy: Ethnicization and the Production of Space in an Israeli 'Mixed City'", *Environment and Planning D: Society and Space* 21: 673–693.

Zaban, Hila, 2020. "The Real Estate Foothold in the Holy Land: Transnational Gentrification in Jerusalem", *Urban Studies* 57(15): 3116–3134.

Zilber, Tammar B., 2006. "The Work of the Symbolic in Institutional Processes: Translations of Rational Myths in Israeli High Tech", *Academy of Management Journal* 49(2): 281–303.